

УДК 343.137.4

Д.А. Шевченко

**ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ПОГЛЯД
НА ДІЯЛЬНІСТЬ СУДУ З РЕАЛІЗАЦІЇ
ПРИНЦИПУ ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЇ
ПОКАРАННЯ ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ
ПОКАРАНЬ**

Анотація. Подана стаття розкриває деякі проблемні питання, що виникають у теорії кримінального права України з приводу діяльності суду щодо реалізації принципу індивідуалізації покарання при призначенні покарань.

Ключові слова: індивідуалізація покарання, реалізація принципу індивідуалізації покарання.

Аннотация. Данная статья раскрывает некоторые проблемные вопросы, которые возникают в теории уголовного права Украины по поводу деятельности суда по реализации принципа индивидуализации наказания при назначении наказания.

Ключевые слова: индивидуализация наказаний, реализация принципа индивидуализации наказания.

Abstract. This article exposes some problem questions which arise up in the theory of criminal law of Ukraine concerning activity of court on realization principle of individualization of punishment at awarding punishment.

Key words. Individualization of punishments, realization of principle of individualization of punishment.

Актуальністю дослідження є проблема діяльності суду з реалізації принципу індивідуалізації покарання при призначенні покарання.

Метою дослідження є теоретико-правовий погляд на діяльність суду з реалізації принципу індивідуалізації покарання при призначенні покарання.

Предметом дослідження є реалізація принципу індивідуалізації покарання.

Згідно з ч. 1 ст. 124 Конституції України, ч. 1 ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, утвореними відповідно до закону, делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами і посадовцями не допускається. Вимога про здійснення правосуддя лише судом відображена і в ст. 15 КПК України, в якій наголошується, що тільки за вироком суду і відповідно до закону особа може бути визнана винною у вчиненні злочину і піддана кримінальному покаранню.

Саме на суди покладається вся повнота відповідальності за правильне постановлення рішень у кримінальних справах. При розгляді кримінальних справ суд має чітко дотримуватися закріпленого у ч. 1 ст. 62 Конституції України принципу презумпції невинуватості, згідно з яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Існуюча в кримінальному кодексі України система покарань побудована з урахуванням тяжкості окремих покарань, що її утворюють. Усі види покарань розміщені в законі в певній суворо визначеній послідовності від менш важкого до більш важкого, що є ознакою системи покарань. Подібне розташування видів покарань дає змогу суду більш чітко визначати відносну тяжкість покарань, що має значення не тільки при заміні покарання іншим видом у порядку ст. 69 КК або його невідбутої частини (ст. 82, 86 КК), а й при виборі правил складання покарань за сукупністю злочинів і сукупністю вироків, особливо при поглинанні менш суворого покарання більш суворим.

Слід наголосити, що до недавнього часу у вітчизняному кримінальному законодавстві була відсутня категорично-імперативна норма щодо встановлення вимог призначення більш суворого виду покарання з-поміж передбачених за вчинений злочин, якщо менш суворе покарання не може забезпечити досягнення цілей покарання, і прийнята вона була.

Важливість цієї законодавчої новели ґрунтується на необхідності обов'язкового врахування судом при призначенні покарання обставин, що його пом'якшують. На практиці мають місце випадки, коли суд призначає засудженому максимальне покарання, передбачене санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК, при цьому в мотивувальній частині вироку відмічає наявність обставин, що пом'якшують покарання. Саме тому крок законодавця щодо закріплення спеціального правила визначення покарання стосовно осіб із позитивною посткримінальною поведінкою виглядає цілком виправданим й обґрунтованим.

Взагалі, з наукової точки зору, проблема конкретизації кримінально-правового значення обставин, які пом'якшують покарання, була і залишається однією з найбільш актуальних та дискусійних у науці кримінального права, оскільки призначення покарання є важливим етапом здійснення правосуддя, який потребує досить детальної регламентації.

Як слушно зазначає В. І. Курляндський, конкретизація кримінально-правового значення обставин, які пом'якшують покарання, допомогла б практиці, оскільки вона тягне за собою процес деталізації судової діяльності, полегшує її здійснення, бо надає у розпорядження судді відносно чіткі орієнтири, створюючи достатньо конкретні уявлення про роль у призначенні покарання певних обставин справи [1, с. 94].

Потрібно відзначити, що одну із концепцій формалізації обставин, які пом'якшують покарання, розробив саме Л.Л. Кругліков. Згідно з нею серед усіх обставин, які пом'якшують покарання, слід виділити головні (особливі) пом'якшуючі обставини і визначити міру їх впливу щодо максимуму санкції статті, яка встановлює відповідальність за вчинений особою злочин. Наприклад, за наявності певних особливих пом'якшуючих обставин призначене покарання може бути не більше трьох четвертих максимального строку (розміру) санкції статті, яка встановлює відповідальність за вчинений особою злочин [2, с. 64].

Слід зазначити, що дещо подібна концепція лежить в основі норми, передбаченої ст. 69 № КК України, яка і встановлює особливий порядок (спеціальні правила)

призначення покарання за наявності у справі певних обставин, що пом'якшують покарання.

Для судді при призначенні покарання також правозастосовними орієнтирами є положення Постанови Пленуму Верховного Суду України (далі – пост. ПВСУ) № 7 від 24 жовтня 2003 року «Про практику призначення судами кримінального покарання» із змінами, внесеними згідно з пост. ПВСУ № 18 від 10 грудня 2004 р., № 8 від 12 червня 2009 р. та № 11 від 6 листопада 2009 р.

Із приписів норм ст. 69¹ КК випливає, що зниження максимального строку (розміру) найбільш суворого виду покарання, передбаченого у санкції, є не правом, а обов'язком суду, тобто за наявності достатніх на те підстав вирішення питання про пом'якшення покарання законодавцем віддано не на розсуд судді, а має обов'язковий характер. Також, як тлумачить ВСУ у п. 6² вказаної постанови, таке зниження покарання стосується лише основного виду покарання і обходить додаткове. Якщо ж така санкція є альтернативною, то суд має право застосувати ст. 69¹ КК стосовно максимального строку (розміру) лише найбільш суворого виду основного покарання з числа тих декількох, які у цій санкції передбачено. Інші ж менш суворі види основних покарань, передбачені в санкції відповідної статті (санкції частини статті) як альтернативні, призначаються судом у межах тих максимальних строків (розмірів), які встановлені для них у цій санкції.

Зміст цієї статті дає змогу констатувати, що її приписи стосуються випадків призначення лише таких видів покарань, які мають строковий характер (наприклад, позбавлення волі) або призначаються у певному розмірі (наприклад, штраф). Правила ст. 69¹ КК не поширюються на осіб, що вчинили злочин, за який санкцією закону передбачено найбільш суворий вид покарання – довічне позбавлення волі, крім тих, що вчинили злочин у віці до 18 років, і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, які були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку (п. 6² пост. ПВСУ від 24.10.2003 «Про практику призначення судами кримінального покарання» зі змінами, внесеними згідно з пост. ПВСУ від 12.06.2009 р.).

У цілому ж, вітчизняне кримінальне законодавство спрямовує правозастосовців на призначення найменш тяжкого виду покарання з-поміж передбачених за конкретний злочин, застосування якого буде не тільки законним і справедливим, а й необхідним і достатнім для виправлення винної особи та запобігання новим злочинам (ч. 2 ст. 65 КК). У разі ж якщо найменш тяжке покарання з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого злочину, особи винного й обставин, що пом'якшують або обтяжують покарання, не може бути призначене, суд обирає більш тяжке покарання з-поміж передбачених санкцією статті Особливої частини КК (ч. 1 ст. 65 КК).

Наприклад, уродженець та житель смт. Ланчин, Надвірнянського району Н., Івано-Франківської області, українець, освіта 4 класи, неодружений, раніше не судимий, був засуджений за ст. 121 ч. 2 КК України Цей злочин був здійснений кількома особами, кожен з яких отримав покарання, Н із застосуванням ст. 69 КК України був засуджений на два роки шість місяців позбавлення волі, хоча цією статтею передбачено позбавленням волі на строк від семи до десяти років.

В апеляції прокурор, не оспорюючи доведеності вини та правильності кваліфікації дій засуджених, посилається на м'якість призначеного засудженим покарання, вважає, що судом порушено принцип індивідуалізації покарання, просить скасувати вирок, а справу повернути на новий судовий розгляд.

Колегія суддів судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду Івано-Франківської області, розглянувши апеляцією прокурора прийшла до висновку, що суд врахував цілий ряд пом'якшуючих покарання обставин і обґрунтовано застосував ст. 69 КК України, призначивши покарання нижче від найнижчої межі, передбаченої санкцією ч. 2 ст. 121 КК України.

Що стосується твердження прокурора в апеляції про порушення принципу індивідуалізації покарання, то колегія суддів вважає його необґрунтованим, оскільки суд у вирокі якраз і вказав, що при цьому враховує роль кожного із засуджених у вчиненні злочину щодо потерпілого.

Судом було встановлено, що засуджений Н. не був ініціатором цього злочину, тому з урахуванням його ролі у вчиненому суд призначив таке покарання. Враховуючи наведене, колегія суддів вважає, що покарання засудженим суд призначив, згідно з вимогами ст. 65 КК України, необхідне та достатнє для їх виправлення та попередження нових злочинів.

Враховуючи наведене, колегія суддів не знайшла підстав для скасування вироку [3].

Отже, в даному випадку суд цілком обґрунтовано прийняв рішення, ґрунтуючись на дослідженні індивідуальності й індивідуальної поведінки Н. при скоєнні злочину, визнав строк у два з половиною роки цілком достатнім для його виправлення.

Інший приклад стосується проблеми призначення максимального покарання, коли Апеляційний суд Житомирської області, розглядає справу відносно підсудного Г., який будучи особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, знову скоїв особливо тяжкий злочин – умисне вбивство. Призначаючи підсудному Г. покарання, суд виходить із загальних засад призначення покарання – ст. 65 КК України, та враховує ступінь тяжкості вчиненого ним злочину, який згідно зі ст. 12 ч. 5 КК України, відноситься до особливо тяжких, дані про особу підсудного, і обставини, які пом'якшують та обтяжують покарання.

Підсудний Г. свою вину у вчиненому визнав повністю, щиро розкався, активно сприяв у розкритті злочину. Ці обставини суд визнає такими, що пом'якшують його покарання.

Як особистість підсудний Г. за місцем проживання та місцями попередніх робіт характеризується позитивно (т. 1 а.с. 87, т. 2 а.с. 46–47). Г. вчинив особливо тяжкий злочин, знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, що в силу ст. 67 п. 13 КК України суд визнає обставиною, яка обтяжує покарання. Він неодноразово судимий за вчинення умисних злочинів, в тому числі за вчинення особливо тяжких. Санкція ч. 2 ст. 115 КК України є альтернативною і також передбачає покарання у виді довічного позбавлення волі. Приймаючи до уваги, що Г. неодноразово скоював умисні злочини, в тому числі два вбивства, і засуджувався до покарань у виді позбавлення волі на тривалі терміни, а тому суд приходиться до висновку, що він становить підвищену небезпеку для суспільства і вважає за неможливе застосувати щодо Г. покарання у

виді позбавлення волі на певний строк та визначає його у вигляді довічного ув'язнення [4].

Тобто в даному випадку, не зважаючи на наявність пом'якшуючих обставин, суд цілком обґрунтовано застосував до Г. максимальну міру покарання.

Разом із тим проблема реалізації принципу індивідуалізації призначення покарання в кримінальному процесі потребує розгляду питання стосовно призначення покарання при наявності у справі як пом'якшуючих, так і обтяжуючих покарання обставин. Зазначені питання детально були вивчені Т. В. Сахарук [5, с. 183-184], яка визначила певні критерії врахування обставин, що пом'якшують покарання і обставин, що його обтяжують Т. І. Іванюк [6, с. 48]. та Л. Л. Кругліков висловлювали пропозиції щодо формалізованого підходу врахування обставин при виборі конкретного строку (розміру) покарання [7, с. 62].

При цьому, Л. Л. Кругліков розробив концепцію впливу на покарання обставин, які його пом'якшують. Згідно з нею серед всіх обставин, які пом'якшують покарання, слід виділити головні (особливі) пом'якшуючі обставини і визначити міру їх впливу щодо максимуму санкції статті, яка встановлює відповідальність за вчинений особою злочин [8, с. 140–141]. В свою чергу, М. М. Ісаєв вважав, що правосуддя, відхиляючи кількісний, формальний підхід при оцінюванні значущості для покарання обставин справи, виходить з якісної характеристики останніх, з їхнього змісту, якісних особливостей [9, с. 80].

А.А. Арямов [10, с. 126] та В.І. Курляндський [11, с. 94] пропонували враховувати при призначенні покарання обставин, які пом'якшують покарання, на основі математичних методів.

Слід погодитись із позицією Т. В. Сахарук, яка зазначає, що абсолютно очевидно, що в сучасних умовах визначити розмір впливу кожної обставини, що пом'якшує та обтяжує відповідальність, є неможливим. Таким чином, за наявності у справі як пом'якшуючих, так і обтяжуючих відповідальність обставин, не можна встановити конкретний розмір посилення або зменшення покарання. З іншого боку, коли у справі є лише пом'якшуючі або лише обтяжуючі відповідальність обставини, може бути встановлений розмір зменшення або збільшення покарання, передбаченого санкцією статті, що повинно знайти відображення в законі [12, с. 177–178]. Таке відображення, на наш погляд, міститься у ст. 69¹ КК України. В підтримку своєї позиції, автор пропонує визначити на законодавчому рівні мінімальні та/або максимальні межі покарання за наявності обставин, що пом'якшують та обтяжують відповідальність. Із вказаним можна погодитись. Такі рамки відображені у ст. ст. 69, 69¹ КК, однак ст. 69¹ КК регулює питання наявності у справі тільки чітко визначених пом'якшуючих покарання обставин. У свою чергу, застосування ст. 69 КК допускає наявність обтяжуючих покарання обставин. Таким чином, при наявності у справі обтяжуючих покарання обставини суд має право «обійти» вимоги ст. 69¹ КК однак він одночасно може проаналізувати пом'якшуючі покарання обставини на предмет їх можливості істотно знизити ступінь тяжкості вчиненого злочину (типовий) та врахувати особу винного, і, відповідно, призначити покарання більш м'яке, ніж передбачено законом.

Указане залишає широке поле для правозастосовної діяльності, в тому числі і порушення основних принципів призначення покарання. З огляду на викладене, ми пропонуємо внести зміни до ст. 69 КК та викласти її у наступній редакції: «1. За наявності декількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого злочину, відсутності обставин, що обтяжують покарання, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, призначає основне покарання нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) особливої частини КК України, або переходить до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) особливої частини КК України за цей злочин чи не призначає додаткового покарання, що передбачене в санкції статті (санкції частини статті) особливої частини КК України як обов'язкове. Суд при застосуванні частини першої цієї статті не має права призначити покарання нижче від найнижчої межі, встановленої для такого виду покарання в загальній частині КК України». З такої конструкції чітко вбачається три види призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, а також можливості найбільшого пом'якшення покарання обмежуються випадками наявності у справі тільки обставин, що пом'якшують покарання. У свою чергу, ст. 69¹ КК слід змінити та викласти у такій редакції: «за наявності обставин, що пом'якшує покарання, відсутності обставин, що обтяжують покарання, строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) особливої частини КК України». Визнання вини в запропонований текст виключений, оскільки перелік обставин, що пом'якшують покарання, не вичерпний. Таким чином, визнання вини можна також віднести до відповідних обставин. З огляду на викладене, така конструкція ст. 69¹ КК обмежить суворість покарання у всіх випадках наявності у справі будь-якої пом'якшуючої покарання обставини і відсутності обтяжуючої покарання обставини.

Крім того, вказані зміни узгоджуються із ч. 3 ст. 43 та ч. 3 ст. 68 КК, які встановлюють нижню межу пом'якшення покарання у випадку вчинення злочину у зв'язку з виконанням спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації та вчинення замаху на злочин. Такі ж межі необхідно встановити і для випадків наявності обставин, що обтяжують покарання.

При цьому слід зазначити, що верхня межа обтяження покарання обмежується санкцією статті (частини статті) КК, а також у відповідних випадках ч. 2 ст. 70 та ч. 2 ст. 71 КК. Що ж стосується нижньої межі обтяження покарання, то КК слід доповнити статтею: «Призначення покарання за наявності обставин, що обтяжують покарання» та викласти у такій редакції: «за наявності обставин, що обтяжує покарання, відсутності обставин, що пом'якшують покарання, строк або розмір покарання не може бути меншим двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (частини статті) особливої частини цього Кодексу».

Таким чином, у випадку наявності у справі тільки пом'якшуючих покарання обставин суди зобов'язані будуть призначати покарання розміром чи строком до двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) особливої частини КК, а у випадку наявності тільки обставин, що обтяжують покарання, суди зобов'язуються призначати покарання розміром або строком від двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (частини статті) особливої частини КК. У свою чергу, питання колізії обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, пропонуємо врегулювати шляхом доповнення КК України ст. 693 «Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання» та викласти її у наступній редакції: «за наявності одночасно обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання, покарання призначається у межах санкції статті (санкції частини статті) особливої частини цього кодексу, яка передбачає відповідальність за вчинений злочин, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 70, ч. 2 ст. 71 цього Кодексу».

Таким чином, у випадках наявності і пом'якшуючих, і обтяжуючих покарання обставин, суди оцінивши кожен із них, визначатимуть вплив вказаних обставин на покарання, не виходячи за межі санкції статті (частини статті) КК.

Література

1. Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности / В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью; под ред. И. М. Гальперина, В. И. Курляндского]. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 90–109;
2. Кругликов Л. Л. О формализации степени влияния смягчающих и отягчающих обстоятельств / Л. Л. Кругликов // Проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Иркутск: изд-во иркутск. ун-та, 1983. – С. 60–69;
3. Єдиний державний реєстр судових рішень – <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8322484>;
4. Єдиний державний реєстр судових рішень – <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7265152>;
5. Сахарук Т. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.08; – Харків, 2006. – 226 с.;
6. Іванюк Т. І. Обставини, які пом'якшують покарання, за кримінальним правом України: Дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.08; - Львів, 2006. – 203 с.;
7. Кругликов Л. Л. О формализации степени влияния смягчающих и отягчающих обстоятельств / Л. Л. Кругликов // Проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Иркутск: изд-во иркутск. ун-та, 1983. – С. 60–69;
8. Кругликов Л. Л. О формализации степени влияния смягчающих и отягчающих обстоятельств / Л. Л. Кругликов // Проблемы повышения эффективности борьбы с преступностью. – Иркутск: изд-во иркутск. ун-та, 1983. – С. 60–69;
9. Исаев М. М. Основные начала уголовного законодательства ссср и союзных республик (с приложением текста «основных начал» и материалов) / М. М. Исаев. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1927. – 140 с.;
10. Арямов А. А. Методология назначения наказания по уголовному законодательству российской Федерации / А. А. Арямов – СПб.: изд-во юридический центр «Пресс», 2002. – 486 с.;
11. Курляндский В. И. Уголовная политика, дифференциация и индивидуализация уголовной ответственности / В. И. Курляндский // Основные направления борьбы с преступностью; под ред. И. М. Гальперина, В. И. Курляндского]. – М.: Юрид. лит., 1975. – С. 90–109;
12. Сахарук Т. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.08. – Харків, 2006. – 226 с.